

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI DAXİLİ İŞLƏR NAZİRLİYİ

POLİS AKADEMİYASI

KAFEDRA: «Dövlət və hüquq nəzəriyyəsi»

FƏNN: «Hüquq nəzəriyyəsi - 1»

M Ü H A Z İ R Ə

MÖVZU № 1. « Hüquq nəzəriyyəsinin anlayışı və predmeti»

B A K I - 2015

MÖVZU № 1. « Hüquq nəzəriyyəsinin anlayışı və predmeti»

P L A N

- 1. Hüquq nəzəriyyəsi elminin anlayışı, funksiyaları və əhəmiyyəti**
- 2. Hüquq nəzəriyyəsinin predmeti və sistemi**
- 3. Hüquq nəzəriyyəsinin ictimai elmlər və hüquq elmləri sistemində yeri**

Ə D Ə B İ Y Y A T

1. “Dövlət və hüquq nəzəriyyəsi” - dərslik). Polis Akademiyası. BAKI-2007.
2. «Hüquq nəzəriyyəsi» sxemlər albomu. Polis Akademiyası. Bakı 2010.
3. **M.Məlikova** “Dövlət və hüquq nəzəriyyəsi”. Bakı 1979-cu il.
4. **M.Məlikova** “Dövlət və hüquq nəzəriyyəsi”. Bakı 1988-ci il.
5. **V.N.Xropanyuk** “Dövlət və hüquq nəzəriyyəsi”. Bakı 1995-ci il.
6. **V.V.Lazarev**. “Ümumidövlət və hüquq nəzəriyyəsi”. Bakı- Qanun-2007.
7. Hüquq ensklopediyası. A.İ. Quliyev. Bakı- Qanun-2007.
8. Hukuk başlangıcı. T.J.İ.B. EGM PAB. Aralık-2001.
9. **A.B. Venqerov**. «Teoriə qosudarstva i prava». Omeqa-L. M-2002.
10. **M.N. Marçenko**. «Teoriə qosudarstva i prava». M-2002.
11. **N.İ. Matuzov., A.V. Malğko**. «Teoriə qosudarstva i prava». Moskva-Öristğ-2001.
12. **O.G. Leyst. Suşnostğ prava. Moskva-Zerüalo-M 2002.**
13. **R.T. Muxaev** «Teoriə qosudarstva i prava». M-2002.
14. **M.M. İsrailov** «Məntiq kursu». Bakı-2001.

HÜQUQ NƏZƏRİYYƏSİNİN ANLAYIŞI VƏ PREDMETİ

1. Hüquq nəzəriyyəsi elminin anlayışı, funksiyaları və əhəmiyyəti

Ətraf aləmin, təbiət və cəmiyyət hadisələrinin dərk edilməsində insan fəaliyyətinin bir sahəsi olan elm xüsusi yer tutur. Məlum olduğu kimi elm obyektiv aləm haqqında ümumiləşdirilmiş sistemli təsəvvürlərin, təbiətin və cəmiyyət hadisələrinin meydana gəlməsi və inkişafı qanunauyğunluqlarının nəzəri cəhətdən əks olunmasıdır. Başqa sözlə desək elm tədqiq olunan predmetin mövcudolma və inkişaf qanunauyğunluqları, onların mühüm əlamət və xüsusiyyətləri haqqında obyektiv gerçəkliyi əks etdirən bilik formasını ifadə edir. Elm gerçəkliyin qanunauyğunluqları haqqında həqiqi bilikləri özündə cəmləşdirən bir sistemdir.

Tədqiqat obyektləri və predmetlərinin müxtəlifliyi çoxlu sayda elm sahələrinin yaranmasını şərtləndirir. Bu baxımdan bütün elmləri şərti olaraq aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar.

-təbii-riyazi və texniki elmlər (riyaziyyat, fizika, astronomiya və s.)

-humanitar və ya ictimai elmlər (tarix, iqtisadiyyat, fəlsəfə, sosiologiya, politologiya, hüquq və s.)

Bütövlükdə cəmiyyəti, onun normativ əsaslarını, cəmiyyətdə idarəçilik mexanizmi və qaydalarını öyrənən elmlər ictimai elmlər sayılır. Hüquq elmləri də ictimai (humanitar) qrupuna aiddir. Hüquq elmlərinin sistemi, çoxluğu mövcuddur. Bu onunla izah olunur ki, dövlət və hüquq ictimai həyatın müxtəlif tərəflərinə bilavasitə aid olan mürəkkəb və çoxtərəfli hadisələrdir.

Hüquq nəzəriyyəsi – dövlət və hüququn yaranması səbəblərini, onların forma və tipologiyasını, dövlət orqanları sisteminin və hüquq sisteminin qurulmasının əsas qanunauyğunluqlarını, onların ictimai həyata funksional təsirini öyrənən hüquq elmidir. Hüquq nəzəriyyəsi ümumnəzəri, fundamental, siyasi-hüquqi elmdir.

“Hüquq nəzəriyyəsi” elminin nəzəriliyi onda ifadə olunur ki, o, dövlət və hüququn ümumi qanunauyğunluqlarını üzə çıxarır, dövlət və hüquq haqqında ümumiləşdirici biliklər formalaşdırır. Hüquq nəzəriyyəsi dövlət və hüquq hadisələrinə təsir göstərən ictimai həyatın ümumi qanunauyğunluqları ilə yanaşı, dövlət və hüququn inkişafının özünəməxsus qanunauyğunluqlarını öyrənir. Bu da dövlət və hüququ bütöv bir tam kimi öyrənməyə və onlar barəsində ümumiləşdirici biliklərin yaradılmasına imkan verir. Bununla da digər hüquq elmləri üçün ümumnəzəri baza, dövlət və hüquq haqqında ümumi bilik və təsəvvürlər formalaşır.

Hüquq nəzəriyyəsinin işləyib hazırladığı müddəalar fundamental xarakter daşıyır. Hüquq nəzəriyyəsinin fundamentallığı aşağıdakı amillərlə bağlıdır:

- Hüquq nəzəriyyəsi istiqamətləndirici, metodoloji elm kimi çıxış edir, sahəvi hüquq elmlərinin predmetini təşkil edən məsələlərin tədqiq edilməsinin metodoloji əsasını müəyyənləşdirir;

- Hüquq nəzəriyyəsi dövlət və hüquq hadisələrini ümumnəzəri istiqamətdə tədqiq edir;

- Hüquq nəzəriyyəsi dövlət və hüquq hadisələri ilə bağlı ümumiləşdirici mülahizə və müddəalar formalaşdırır;

- Hüquq nəzəriyyəsi digər hüquq elmləri üçün ümumi baza rolunu oynayan kateqoriyalar, anlayışlar aparatı işləyib hazırlayır.

Hüquq nəzəriyyəsi dövlət və hüququ onların siyasi-hüquqi əhəmiyyəti, cəmiyyətin siyasi sisteminin mühüm elementi olması baxımından tədqiq edir. Buna görə də hüquq nəzəriyyəsi siyasi-hüquqi elmdir.

Hüquq nəzəriyyəsi dövlət və hüququ bütöv bir tam kimi və vəhdətdə öyrənir. Bunun əsas səbəbi odur ki, dövlət və hüquq bir-biri ilə üzvi əlaqəsi olan hadisələrdir. Hüquq nəzəriyyəsi dövlət və hüququ vəhdətdə öyrənsə də, onlar nisbi müstəqil hadisələr olduğundan bu elm sahəsi şərti olaraq iki hissəyə, “Dövlət nəzəriyyəsi” və “Hüquq nəzəriyyəsi”nə bölünür. Dövlət və hüquq öz spesifikliyi ilə fərqlənən çox mürəkkəb sosial hadisələrdir. Dövlət və hüquq istər meydana gəlməsi və inkişafı, istərsə də fəaliyyəti baxımından obyektiv olaraq qarşılıqlı əlaqədədir. Bu iki anlayışın mənşəyi və mahiyyəti barədə sosioloqlar, hüquqşünaslar, filosof və politoloqlar tərəfindən subyektiv baxışlar əsasında müxtəlif fikirlər söylənilmiş, nəzəriyyələr, təlimlər işlənib hazırlanmışdır.

Məlumdur ki, cəmiyyətin siyasi baxımdan təşkili və siyasi münasibətləri sistemində başlıca yer dövlətə məxsusdur. Dövlət insanlara, cəmiyyətə kənardan gətirilmiş bir qüvvə olmayıb, cəmiyyətin öz daxili inkişafının məhsuludur. Dövlət kütləvi hakimiyyət mexanizmi vasitəsilə fərdlərin və cəmiyyətin mövcudluğunun əsaslarını və xalqın suverenliyini təmin edən birlikdir. Cəmiyyətin inkişafı, ictimai münasibətlərin normativ tənzimlənməsi zərurəti dövlətlə birlikdə hüququn da meydana gəlməsinə səbəb olmuşdur. Hüquq dövlət tərəfindən mühafizə olunan, hamı üçün məcburi olan davranış qaydaları sistemidir. Hüququn vasitəsilə dövlət insanların davranışını, bütövlükdə

cəmiyyətin həyat fəaliyyətini nizamlayır, müxtəlif xarakterli ictimai münasibətləri tənzimləyir.

Deməli, dövlət və hüququn tarixi müddəaları eynidir: onlar eyni zamanda meydana gəlir, birlikdə inkişaf edir. Dövlət və hüququn qarşılıqlı əlaqəsi təkcə bununla bitmir. Dövlət və hüquq bir-birinə qarşılıqlı təsir göstərir və bir-birinə qarşılıqlı nüfuz edir. Onlar ayrı-ayrılıqda mövcud ola və fəaliyyət göstərə bilməzlər. Dövlət nəinki hüququ yaradır, həm də onun pozulmazlığını müxtəlif vasitələrlə, ideoloji, tərbiyəvi tədbirlərlə, dövlət məcburiyyətinin gücü ilə qoruyur.

Hüquq normalarının realizə olunması bütün hakimiyyət aparatı ilə təmin edilir. Buradan belə nəticəyə gəlmək olar ki, hüquq üçün dövlət zəruridir.

Hüquq normalarının yaradılması və onlarda ifadə olunan mənafelərin qorunması dövlətin yalnız ona xas olan özünəməxsus funksiyasını təşkil edir. Lakin, dövlətin özünün də mövcud olması və fəaliyyət göstərməsi hüquqa olan ehtiyacla bağlıdır. Dövlət aparatının təşkili və fəaliyyətinin forması, prinsipləri, dövlətin sosial funksiyaları hüquqi cəhətdən təsbit olunmağa ehtiyac duyur. Dövlət öz siyasətini hüquqda, cəmiyyət üçün məcburi olan davranış qaydalarında təsbit etmədən həyata keçirə bilməz. Cəmiyyət üçün dövlət fəaliyyətinin, ictimai həyatın bütün sahələrinin hüquqi cəhətdən tənzim edilməsi xarakterikdir. Hüququn özünəməxsusluğu xalqın iradəsinin hüquqi normalarda ifadə edilməsindədir ki, bu da heç bir sosial normaya yox, yalnız hüquqa xasdır.

Ümumnəzəri və fundamental elm olan “Hüquq nəzəriyyəsi” bu və ya digər bir dövlətin təcrübəsi ilə məhdudlaşmır. Hüquq nəzəriyyəsi müxtəlif tarixi dövrlərə aid dövlət və hüquq hadisələrinin öyrənilməsi əsasında onların ümumi və spesifik inkişaf qanunauyğunluqlarını, əsas əlamətlərini üzə çıxarır, dövlət və hüququ müstəqil sosial hadisələr kimi tədqiq edir. Dövlət və hüququ bütöv bir tam kimi öyrənən və onlar haqqında ümumiləşdirilmiş biliklər yaradan bu elm hüquq elmləri sistemində fundamental siyasi-hüquqi elm kimi çıxış edir.

Digər hüquq elmlərinə münasibətdə ümumnəzəri hüquq elmi kimi çıxış edən “Hüquq nəzəriyyəsi” dövlət və hüquq hadisələrini ictimai, siyasi, iqtisadi faktorlarla əlaqələndirərək bütün hüquq sahələri üçün ümumi olan anlayış və kateqoriyalar işləyib hazırlayır. Hüquq nəzəriyyəsi həmçinin, nəzəri-hüquqi problemləri aşkar edir, dövlət və hüquq hadisələrinin nəzəri təhlilinə imkan yaradır. Hüquq nəzəriyyəsi bütün sahəvi hüquq elmləri üçün ümumi olan metodlar və elmi idrakın

prinsiplərini müəyyənləşdirərək dövlət və hüquq hadisələrinin dərk edilməsində metodoloji baza rolunu oynayır.

Qeyd edilənləri ümumiləşdirərək belə bir nəticəyə gələ bilərik ki, hüquq nəzəriyyəsi dövlət və hüququn ən ümumi qanunauyğunluqları, dövlət-hüquq hadisələrinin yaranması, inkişafı, mahiyyəti, məzmunu və forması, eləcə də dövlət-hüquq hadisələrinin müxtəlif cəhətləri arasındakı əlaqələr haqqında biliklər sistemi, ümumnəzəri və fundamental siyasi-hüquqi elmdir.

Fundamental bir elm kimi hüquq nəzəriyyəsi bir sıra funksiyaları yerinə yetirir:

Qnoseoloji funksiya (qavrama, dərkətmə, idrak funksiyası). Ümumiyyətlə qnoseologiya yunan dilində bilik haqqında təlim deməkdir. Bu funksiya idrak prosesində dövlət və hüquq hadisələrinin dərk edilməsini nəzərdə tutur. Hüquq nəzəriyyəsi dövlət-hüquq hadisələrinin nəzəri-elmi dərkinə imkan yaratmaqla yanaşı, dövlət-hüquq proseslərinin əsasını təşkil edən qanunauyğunluqları üzə çıxarır, onların mahiyyət və məzmununu müəyyən edir. Qnoseoloji funksiya dövlət və hüquq hadisələrinin mahiyyətinin, əsas cəhətlərinin, onlar arasındakı əlaqələrin dərk edilməsinə və izah olunmasına xidmət edir.

Ontoloji funksiya. Ontologiya varlığın əsaslarını, prinsiplərini, strukturunu, qanunauyğunluqlarını öyrənən təlimdir. Ontoloji funksiya dövlət-hüquq hadisələrinin mahiyyətini və məzmununu, baş vermə səbəblərini və fəaliyyətini aşkar etməyə imkan verir. Bu funksiya dövlət və hüququn nə olduğunu müəyyənləşdirməyə, necə və niyə yaranması suallarının izahına, onların mahiyyətinin üzə çıxarılmasına, dövlət-hüquq hadisələrinin tarixi inkişafının tədqiq edilməsinə xidmət edir.

Evristik funksiya. Evristika həqiqətin aşkar edilməsini nəzərdə tutan tədqiqat və təlim üsulları, həqiqətin kəşf olunması, yeni tapıntıların üzə çıxarılması mədəniyyətidir. Hüquq nəzəriyyəsi dövlət-hüquqi təzahürlərin dərk edilməsi və aydınlaşdırılması ilə kifayətlənmir, müxtəlif tarixi mərhələlərdə onların inkişafının yeni qanunauyğunluqlarını üzə çıxarır. Hüquq nəzəriyyəsi dərk edilmiş qanunauyğunluqlara əsaslanaraq, dövlət və hüquq hadisələrinin digər ictimai hadisələrlə qarşılıqlı əlaqəsini aydınlaşdırmaqla cəmiyyətin dövlət-hüquq həyatının yeni qanunauyğunluqlarını aşkara çıxarır. Bu funksiya metodoloji əhəmiyyət kəsb etməklə dövlət və hüquqla bağlı yeniliklərin aşkara çıxarılmasına, kəşf edilməsinə kömək edir.

Metodoloji funksiya. Fundamental hüquq elmi kimi hüquq nəzəriyyəsi digər hüquq elmlərinə münasibətdə metodoloji funksiyanı yerinə yetirir. Dövlət və hüquqi təcrübəni ümumiləşdirərək hüquq nəzəriyyəsi bütövlükdə hüquqşünaslıq üçün prinsiplial mənə və əhəmiyyət kəsb edən ideya, mülahizə və müddəalar formalaşdırır. Hüquq nəzəriyyəsinin metodoloji funksiyasının mahiyyəti sahəvi hüquq elmləri üçün ümumi olan kateqoriyaların, anlayışlar aparatının, ümumi formulaların işlənilib hazırlanmasında ifadə olunur. Sahəvi hüquq elmləri öz xüsusi problemlərini təhlil edərkən hüquq nəzəriyyəsinin ümumiləşdirici mülahizə və müddəalarını rəhbər tutur. Beləliklə hüquq nəzəriyyəsi sahəvi hüquq elmlərinin predmetini təşkil edən xüsusi məsələlərin tədqiq edilməsinin metodoloji əsasını müəyyənləşdirir.

İdeoloji funksiya. Fəlsəfi ədəbiyyatlarda "ideologiya" anlayışı yunan sözü olub "ideya", "fikir" və "loqos" kimi sözlərin birləşməsindən əmələ gələrək fikir, ideya haqqında təlim mənasını verir. İdeologiya ictimai şüurun əsas komponentlərindən biri hesab olunur. İdeologiya fəlsəfi, siyasi, sosioloji, iqtisadi, əxlaqi, dini və s. görüşlər sistemi kimi səciyyələndirilir. İdeologiya – əsas ideyaların, anlayışların, baxışların sistemidir və bu sistemlə əlaqədə şəxsiyyətin, sosial qrupların, bütövlükdə cəmiyyətin dünyagörüşü və həyat mövqeyi formalaşır. Əsas ideoloji qaydalar və motivlərsiz nə şəxsiyyət, nə də dövlət fəaliyyət göstərə bilməz. Hüquq nəzəriyyəsi dövlət və hüquq haqqında ideyaları sistem halına gətirir, ictimai və fərdi siyasi-hüquqi mədəniyyət üçün elmi bazanın formalaşmasına təsir göstərir. Hüquq nəzəriyyəsi müəyyən dəyərlərə və ideyalara əsaslanmaqla dövlət-hüquq hadisələri ilə bağlı insanlarda dünyagörüşü və həmin hadisələrə münasibət formalaşdırır. Bu funksiyanın köməyi ilə hüquq nəzəriyyəsi insanların siyasi-hüquqi şüuruna, hüquq mədəniyyətinə təsir göstərərək, eyni zamanda ictimai münasibətlərin tənzimlənməsinə də təsir göstərmiş olur. İdeoloji funksiya daha çox insanların hüquq düşüncəsinə və hüquq mədəniyyətinə təsir etməklə onların qanunlara hörmət ruhunda tərbiyələndirilməsinə, vətəndaşlıq borcunun ləyaqətlə yerinə yetirilməsinə xidmət edir.

Proqnozlaşdırma funksiyası. Proqnozlaşdırma müəyyən məlumatlara əsaslanaraq gələcək haqqında elmi fikir söyləməkdir. Cəmiyyətin inkişafının bütün sahələrində proqnozların işlənilib hazırlanması mümkündür ki, onun da bir istiqaməti dövlət-hüquq hadisələri ilə bağlı proqnozlaşdırmaadır. Bu funksiya ayrı-ayrı dövlət və

hüquq institutlarının, həmçinin bütövlükdə dövlət və hüququn gələcək inkişaf perspektivlərini müəyyən etməyə imkan verir. Hüquq nəzəriyyəsi dövlət və hüququn inkişaf qanunauyğunluqlarının və hüquqi təcrübənin təhlili əsasında dövlət və hüququn gələcək inkişafı ilə bağlı elmi fərziyyələr qurur və hipotezalar hazırlayır. Bu funksiya hüquqi tənzimləmə mexanizminin və hüquqyaratma fəaliyyətinin təkmilləşdirilməsi yollarının üzə çıxarılması, eləcə də yeni mütərəqqi dövlət-hüquq institutlarının təsis edilməsi baxımından çox əhəmiyyətlidir. Elmi proqnozlaşdırma dövlət-hüquqi sferada gözlənilən dəyişikliklər üçün böyük önəm kəsb edir, dövlət və hüququn gələcək inkişaf tendensiyalarına nəzər salmaq üçün şərait yaradır.

Hüquq tədris fənləri sistemində hüquq nəzəriyyəsi aparıcı yer tutur, çünki o, təhsil alanlara cəmiyyətin dövlət-hüquq həyatının ən ümumi qanunauyğunluqlarını öyrədir. Bununla da o, ümumi hüquq mədəniyyətinin, hüquq düşüncəsinin əsasını qoyur, hüquqi dünyagörüşün elmi bazasını formalaşdırır. Hüquq nəzəriyyəsi təhsil alanlara dövlət və hüquq anlayışlarının əsasları haqqında ilkin təsəvvürlər verir ki, onlarsız da başqa hüquq fənlərinin konkret biliklərini mənimsəmək mümkün deyildir. Beləliklə, hüquq nəzəriyyəsi gələcək mütəxəssislərin peşə keyfiyyətlərinin formalaşmasında bilavasitə iştirak edir. Hüquq nəzəriyyəsinin başlıca xidməti isə ondadır ki, o, təhsil alanlara ictimai həyatın mürəkkəb dövlət-hüquq hadisələrinə ciddi elmi mövqedən düzgün qiymət verməyə, onların həqiqi mahiyyətini üzə çıxarmağa, onların sosial təyinatını, siyasi sistemdə yeri və rolunu dərk etməyə imkan verir. Ümumi hüquq nəzəriyyəsi bilikləri əldə etmiş hüquqşünaslar dövlət və hüquq quruculuğunun müxtəlif məsələlərinin həllinə məhsuldar kömək göstərə bilərlər. Bu isə hazırkı şəraitdə dövlətimizdə ən önəmli məsələlərdən biridir. Hüquqi və demokratik dövlət quruculuğu yolunda inamla irəliləyən respublikamızda hüquqi islahatların uğurla həyata keçirilməsi üçün hüquqşünasların məhz fundamental elmlərə yiyələnməsi, onları mənimsəmələri zəruridir.

2. Hüquq nəzəriyyəsinin predmeti və sistemi

Dövlət və hüquq hadisələrini bir elm çərçivəsində öyrənmək mümkün deyildir. Ona görə də cəmiyyətin dövlət və hüquq həyatının müxtəlif sahələri haqqında elmi biliklərin ixtisaslaşması labüddür. Lakin, hüquq nəzəriyyəsi istisna olmaqla, hüquq elmlərinin bütün

sahələri dövlət və hüququn vahid sisteminin ayrı-ayrı tərəflərini, struktur elementlərini öyrənir. Ona görə də bu hüquq elmləri dövlət və hüquq hadisələrinin öyrənilməsi istiqamətində əldə etdikləri nailiyyətlərlə ümumilikdə belə geniş anlayışların hərtərəfli öyrənilməsinə nail ola bilməzlər. Məhz belə geniş vəzifələrin həyata keçirilməsini müstəqil hüquq elmi olan hüquq nəzəriyyəsi təmin edir. Hüquq nəzəriyyəsi dövlət və hüququn vahid və bütöv sistem kimi meydana gəlməsi və inkişafının ümumi qanunauyğunluqlarını tədqiq edir.

Hər bir elm özünün obyektinə və öyrənmə predmetinə malikdir. Obyekt anlayışı predmet anlayışına nisbətən daha geniş anlayışdır. Elmin obyektini insan şüurundan asılı olmadan obyektiv reallıq kimi mövcuddur. Belə ki, bu anlayışa insanın dərk etdiyi və praktiki təsir göstərdiyi xarici aləmin halları daxildir. Hüquq nəzəriyyəsinin obyektini dövlət və hüququn özüdür. Dövlət və hüququn hüquq nəzəriyyəsinin obyektini kimi çıxış etməsi dövlət və hüquq hadisələrinin nisbi müstəqil hadisələr olması və ictimai həyatın digər sahələrindən fərqlənən səciyyəvi xüsusiyyətlərə malik olması ilə bağlıdır. Həmçinin qeyd etmək lazımdır ki, eyni bir obyekt müxtəlif elmlər tərəfindən öyrənilə bilər. Belə ki, dövlət-hüquq hadisələri digər ictimai elmlər - fəlsəfə, politologiya, tarix və s. tərəfindən də öyrənilir. Onlar arasında əsas fərq isə bu hadisələrin hansı kontekstdə öyrənilməsi ilə bağlıdır. Məsələn, politologiyada dövlət-hüquq hadisələri siyasi aspektdən, yəni siyasi münasibətlər və siyasi proseslərlə əlaqədə öyrənilir. Hər bir elm sahəsi müvafiq obyektini özünün xüsusi predmeti və metodologiyası baxımından öyrənir. Elmin predmeti isə obyektin bu və ya digər konkret aspektini, tərəfini, hissəsini təşkil edir. Əgər obyekt bir qayda olaraq bütün elmlər üçün ümumi kimi çıxış edərsə, bir elmin predmeti digər elmin predmeti ilə üst-üstə düşə bilməz. İstənilən elm onu digər elmlərdən fərqləndirən və yalnız ona xas olan predmetə məxsusdur.

Elmin predmeti dedikdə, həmin elmin nəyi öyrəndiyi başa düşülür. Bu baxımdan hüquq nəzəriyyəsinin predmetini dövlət və hüququn ümumi və spesifik qanunauyğunluqları təşkil edir.

Hüquq nəzəriyyəsinin predmeti dövlət və hüququn yaranması, fəaliyyəti və inkişafının əsas ümumi qanunauyğunluqlarıdır.

Bu elm dövlət və hüququn yaranması səbəblərini, onların forma və tipologiyasını, dövlət orqanları sisteminin və hüquq sisteminin qurulmasının əsas qanunauyğunluqlarını və dövlət və hüququn ictimai

həyata funksional təsirini öyrənir. Bir elm kimi hüquq nəzəriyyəsinin predmetinin xüsusiyyətləri aşağıdakılarda ifadə olunur:

1. Hüquq nəzəriyyəsi dövlət və hüquq üstqurumunu ayrı-ayrılıqda deyil, bütövlükdə öyrənir. O, cəmiyyətin inkişafının bütün mərhələlərində dövlət və hüquq quruculuğu təcrübəsini ümumiləşdirir.

2. Hüquq nəzəriyyəsinin predmetinin məzmununu dövlət və hüququn istənilən deyil, yalnız onların mahiyyətini və bütün ictimai həyat üçün sosial əhəmiyyətini əks etdirən əsas ümumi qanunauyğunluqları təşkil edir.

3. Hüquq nəzəriyyəsinin predmetini dövlət və hüququn vəhdəti təşkil edir.

Nəyə görə həm dövlət, həm də hüquq bir elm daxilində birgə öyrənilir? Ona görə ki, onlar cəmiyyətin üstqurumunun bir-biri ilə üzvi qarşılıqlı əlaqədə olan hissələridir, eləcə də bir-birindən təcrid olunmuş halda mövcud ola bilməzlər. Dövlət hüquq normalarını yaradır və qoruyur. Onun hüquqyaratma və hakimiyyət fəaliyyəti olmadan hüquq normaları ictimai münasibətlərin rəsmi tənzimləyici formasını qazana bilməzlər. Digər tərəfdən, hüquq normalarında dövlət hüquqi cəhətdən rəsmiləşir, onun fəaliyyəti yalnız hüquq normaları əsasında həyata keçirilir. Bu baxımdan dövlətin quruluşunu, onun orqanlarının sistemini, onların vəzifəsini, səlahiyyətini, fəaliyyət formalarını müəyyən edən konstitusiyaların (əsas qanunların) rolu xüsusilə böyükdür.

Bu elmin predmetinin xüsusiyyətləri əsasında belə bir nəticə çıxarmaq olar ki, hüquq nəzəriyyəsi:

➤ ictimai elmdir, belə ki, dövlət və hüquq kimi ictimai hadisələri öyrənir;

➤ hüquq elmidir, ictimai həyatın dövlət və hüquq hadisələrini öyrənir;

➤ ümumnəzəri elmdir, belə ki, dövlət və hüququn inkişafının ümumi qanunauyğunluqlarını üzə çıxarır, bütün sahəvi hüquq elmləri üçün ümumi olan problemləri öyrənir.

Hüquq nəzəriyyəsi hər şeydən əvvəl dövlət və hüququn meydana gəlməsinin, inkişafının və fəaliyyətinin ümumi qanunauyğunluqlarını, onların mahiyyətini, sosial təyinatını, ümumi əlamətlərini öyrənir. Eyni zamanda konkret tipə aid dövlət və hüququn özünəməxsus xüsusiyyətləri, dövlət və hüququn ayrılıqda götürülən hər hansı bir tarixi tipinin meydana gəlməsi, inkişafı və fəaliyyətinin spesifik qanunauyğunluqları da hüquq nəzəriyyəsinin predmetinə daxildir.

Hüquq nəzəriyyəsinin öyrəndiyi dövlət və hüququn spesifik qanunauyğunluqları bir sıra hüquq elmləri üçün xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Belə ki, biz hüquq elmlərinin təsnifatını verərkən, həmin təsnifatda sahəvi və xüsusi (tətbiqi, yardımçı) hüquq elmlərini də qeyd etmişdik. Yuxarıda göstərilən qanunauyğunluqlar məhz bu hüquq elmləri üçün rəhbər və başlanğıc kimi çıxış edir. Dövlət və hüququn spesifik qanunauyğunluqları sahəvi və xüsusi hüquqi elmlər tərəfindən dövlət və hüququn bu və ya digər tərəfinin öyrənilməsinin əsasını təşkil edir. Ümumiyyətlə, dövlət və hüquq ictimai həyatın müxtəlif tərəflərinə bilavasitə aid olan mürəkkəb və çoxcəhətli hadisələri olduğundan bütün hüquq elmləri bu məsələlərin öyrənilməsində iştirak edir.

Qeyd etmək lazımdır ki, hüquq nəzəriyyəsinin predmetinə bilavasitə dövlət və hüquq hadisələri ilə yanaşı, onlarla üzvi əlaqəsi olan ictimai həyatın bir çox sahələrinin qanunauyğunluqları da daxildir. Bu sahələrə siyasi şüur, cəmiyyətin siyasi sistemi, cəmiyyətin mənəvi-əxlaqi dəyərlər sistemi və s. aid edilə bilər.

Hüquq nəzəriyyəsi dövlət-hüquq hadisələri ilə bağlı ümumnəzəri biliklər sistemi olduğundan sahəvi və tətbiqi (yardımçı) hüquq elmlərini öyrənməzdən əvvəl həmin biliklərlə tanış olmaq lazımdır. Bu baxımdan təhsilalanlar digər hüquq elmlərini öyrənməzdən əvvəl “Hüquq nəzəriyyəsi” fənni tədris olunur. Hüquq nəzəriyyəsi müəyyən sistem üzrə öyrənilir. Bu sistem elmin predmetinin məzmununu və obyektiv quruluşunu əks etdirən məsələlərin məntiqi ardıcılıqla öyrənilməsindən ibarətdir. Hüquq nəzəriyyəsinin tədrisi dövlət və hüququn yaranma səbəbləri və qanunauyğunluqlarının öyrənilməsi, dövlət və hüququn cəmiyyətin siyasi sistemində yeri və rolunun müəyyən edilməsi, həmçinin dövlət və hüququn qarşılıqlı münasibətlərinin aydınlaşdırılması ilə başlanır. Sonra isə dövlət nəzəriyyəsinin əsas məsələləri: dövlətin anlayışı, əlamətləri, mahiyyəti, sosial təyinatı, hüquqi dövlətin xüsusiyyətləri, dövlətin formaları, tipləri, dövlət mexanizmi və dövlətin funksiyaları öyrənilir.

Bu mövzular öyrənildikdən sonra hüquq nəzəriyyəsi hissəsinə aid olan mövzuların öyrənilməsinə başlanılır. Fənnin bu bölməsində hüququn anlayışı və əlamətləri, hüquq normasının əlamətləri, növləri və strukturu, hüquq normaları və digər sosial normaların nisbəti, hüququn mənbələri, hüquqyaratma, normativ-hüquqi aktlar, hüquq sistemi və qanunvericilik sistemi, hüquq münasibətləri, hüquq normalarının realizə formaları və hüququn təfsiri, qanunçuluq və hüquq qaydası, hüquq düşüncəsi və hüquq mədəniyyəti, hüquqauyğun davranış, hüquq

pozuntusu və hüquq məsuliyyəti kimi mövzular sistemli şəkildə və məntiqi ardıcılıqla tədris olunur.

3. Hüquq nəzəriyyəsinin ictimai elmlər və hüquq elmləri sistemində yeri

Dünyanın maddi və mənəvi bütövlüyü və tamlığı bütün elmlərin yekdilliyini şərtləndirir. Ən başlıca qarşılıqlı əlaqə humanitar (ictimai) elmlər arasında mövcuddur. Humanitar elmlər cəmiyyəti, insan münasibətlərini, insanlar tərəfindən yaradılmış institutları və təşkilatları öyrənir. Humanitar elmlərin mərkəzində insan, onun ləyaqəti və azadlıqları durur.

Dövlət və hüquq, ictimai həyatda onların rolu sualı tək bir elmin öyrənmə obyektinə ola bilməz. Bütün humanitar elmlər tərəfindən müəyyən dərəcələrdə bu sual öyrənilir və bu baxımdan hüquq nəzəriyyəsinin fəlsəfə, iqtisadi nəzəriyyə, sosiologiya, politologiya ilə sıx əlaqəsi yaranır.

Fəlsəfə – təbiətin qanunauyğunluqları, cəmiyyət və tərəkəb, məişət və idrak haqqında ümumi prinsiplər, ətraf mühitə insanın münasibəti və s. haqqında olan bir elmdir. Hüquq nəzəriyyəsinin bu elm ilə dərin və qırılmaz əlaqəsi var. Belə ki, bu elmin kökləri fəlsəfəyə gedib çıxır.

Fəlsəfə təbiətə, cəmiyyətə və insana ən ümumi nəzəri baxışları formalaşdırır dünyagörüşüdür. Buna görə də fəlsəfə bütün hüquq elmlərinə münasibətdə nəzəri baza, məntiqi-nəzəri dünyagörüşü kimi çıxış edir. Fəlsəfə dövlət və hüquq hadisələrinin dərk edilməsinin metodoloji əsaslarını işləyib hazırlayır. Belə ki, hüquq nəzəriyyəsi fəlsəfənin işləyib hazırladığı anlayış və kateqoriyalardan geniş istifadə edir.

Dövlət və hüquq problemlərinin öyrənilməsində fəlsəfənin aparıcı nailiyyətlərindən istifadə edilməsi faktı tədqiqatçılara öz dünyagörüşlərində səhvlərə yol verməmələrinə köməklik edir, dövlət və hüququn ənənəvi suallarının və yeni problemlərinin düzgün qoyuluşuna şərait yaradır.

Bəşər cəmiyyətinin tədqiq olunmasının fəlsəfi əsasları ilə hüquq nəzəriyyəsi arasında asılılıq bütün tarix boyu nəzərə çarpır. Bu və ya digər mütəfəkkirlərin fəlsəfi dünyagörüşlərindən cəmiyyətdə dövlət və hüquqa mütərəqqi və ya irticaçı baxışların formalaşması üçün istifadə edilə bilər.

Hüquq nəzəriyyəsinin bir fənn kimi öyrənilməsinə fəlsəfi dünyagörüşü daha dərin kömək edir. Dialektikanın anlayışlar aparatı

dövlət və hüququn daxili mahiyyətinin dərk edilməsinə, onların ictimai proseslərə çoxşaxəli təsirinin öyrənilməsinə geniş imkanlar açır.

İqtisadi elmlər maddi nemətlərin istehsal metodlarını, mülkiyyət formalarını, cəmiyyətin və insanın təsərrüfat həyatını, bu sahədə formalaşan münasibətləri öyrənir, iqtisadi bazisin sosial və siyasi institutlara göstərdikləri təsirləri aydınlaşdırır.

Dünya təcrübəsi göstərir ki, hər hansı bir iqtisadi sistemin normal fəaliyyətinin təmin edilməsində dövlət həlledici rol oynayır. Bu baxımdan dövlətlə iqtisadiyyatın qarşılıqlı əlaqəsinin, dövlətin iqtisadiyyata müdaxiləsinin optimal nisbəti və hüdudunun gözlənilməsi iqtisadiyyatın tənzimlənməsilə bağlı başlıca problemlərdən biridir. Bəşər cəmiyyətinin inkişafı gedişində dövlətin bu və ya digər səviyyədə müxtəlif iqtisadi proseslərə müdaxiləsi obyektiv zərurətə çevrilmişdir. Bu tədbirlər özünü iqtisadiyyatın tənzimlənməsi məqsədilə normativ-hüquqi aktların formalaşdırılması və onların praktik reallaşmasında daha qabarıq göstərmişdir. İqtisadi münasibətlərin tənzimlənməsi aspektindən hüquq normalarının tətbiq olunması daha mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu özünü rəqabətin təmin olunmasında, əmək bazarına müdaxilə edilməsində, qiymətlərin və xarici ticarətin tənzimlənməsi sahəsində daha qabarıq göstərir. Odur ki, iqtisadi münasibətlərin cəmiyyətdə daşdığı xüsusi əhəmiyyət səbəbindən iqtisadiyyat və hüquq arasında olan qarşılıqlı əlaqənin mövcud vəziyyətinin xarakteri, hüquq sisteminin keyfiyyət göstəricisi kimi səciyyələndirilir.

Dövlət-hüquqi təzahürlərin iqtisadi obyektivliyi istehsalın müəyyən bir növünün intensiv inkişafı ilə bağlıdır və bu fakt öz növbəsində dövlət-hüquqi mexanizmlərin onun üçün yaratdığı geniş imkanlardan asılıdır. Başqa sözlə desək, iqtisadi münasibətlərin istənilən inkişaf səviyyəsi özü üçün adekvat dövlət və hüquq institutlarının mövcudluğunu tələb edir. İqtisadi tələbata cavab olaraq yaranan dövlət və hüquq ona uyğun olan ictimai münasibətlərin uğurlu fəaliyyət göstərməsi və formalaşması faktoru kimi çıxış edir.

Sosiologiya termini iki sözün birləşməsindən ibarətdir: latın sözü «societas» (cəmiyyət) və yunan sözü «logos» (söz, təlim). Hərfi mənada sosiologiya cəmiyyət haqqında elm deməkdir. Aydın məsələdir ki, bəşəriyyət öz tarixi ərzində həmişə cəmiyyəti dərk etməyə, ona öz münasibətini bildirməyə səy göstərmişdir. Bunu xatırlamaq kifayətdir ki, keçmişin bütün mütəfəkkirləri öz fəlsəfi sistemləri çərçivəsində həm də öz ictimai baxışlarını ifadə etmişlər

Sosiologiya-sosial həyatın idarə olunması problemləri və sosial sistemlərin fəaliyyətini öyrənən humanitar elmdir. Məhz, bu səbəbdən dövlət və hüquq tərəfindən həyata keçirilən idarəetmə ilə əlaqədardır. Sosiologiya, həmçinin insanların davranışını, onun motivlərinin sosial qanunauyğunluqlarını da öyrənir.

Sosiologiyanın nailiyyətlərinə, konkret sosioloji araşdırmalara istinad edərək, dövlət və hüquq haqqında olan elm hüquq normalarının sosial effektivliyinin artırılması, dövlət aparatının təkmilləşdirilməsi metodlarını və təminatları problemlərini asanlıqla həll edir.

Hüquq nəzəriyyəsi müasir dünyanın siyasətini və siyasi sistemlərini öyrənən politologiya ilə daha sıx əlaqədardır. Politologiya elminin başlıca məqsədi cəmiyyətin siyasi sisteminin strukturunu və fəaliyyətini tədqiq etməkdən ibarətdir. Belə demək olar ki, politologiyanın predmetini həm də siyasi sistemin, siyasi münasibətlərin təşkilini və fəaliyyətini müəyyənləşdirən qanunları öyrənmək təşkil edir. O, dövlətin müasir inkişaf mərhələsinin və bütün dünya birliyinin qarşıya qoyduğu xeyli siyasi məsələlərə cavab verir. Politologiyanın əsas tədqiqat obyektini üç fundamental problem-siyasət, dövlət və hakimiyyət təşkil edir. Bu üç fenomen bir-biri ilə sıx bağlıdır. Dövlət və siyasətin hakimiyyətlə əlaqələndirilməsi politologiyanın predmetinin spesifik məqamlarındandır. Çünki siyasət hakimiyyət, hakimiyyət isə dövlət vasitəsi ilə həyata keçirilir. Politologiya dövləti və hakimiyyət münasibətlərini cəmiyyətin başlıca siyasi təsisatları kimi nəzərdən keçirir. Müasir politoloji ədəbiyyatda dövlət nəinki siyasətin subyektivi və hakimiyyətin daşıyıcısı kimi, həm də beynəlxalq aləmdə dövlətin suverenliyinin daşıyıcısı baxımdan tədqiq edilir. Politologiya elminin öyrəndiyi problemlər sistemində digər siyasi təsisatlar da (siyasi partiyalar, siyasi hərəkatlar) əhəmiyyətli yer tutur. Parlament mexanizmi, parlament demokratiyası, seçki sistemi, kütləvi informasiya vasitələrinin siyasi funksiyaları və s. bir qayda olaraq politoloqların diqqətindən kənar qalmır. Cəmiyyətin siyasi sistemi haqqında politoloji məlumatlara əsaslanaraq, hüquq nəzəriyyəsində cəmiyyətin siyasi sisteminin öyrənilməsi həm dövlətin siyasi təşkilat kimi təhlil edilməsi, həm də cəmiyyətin siyasi sistemində onun yerinin müəyyənləşdirilməsi baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Odur ki, dövlətin siyasi münasibətlərin digər iştirakçıları ilə münasibətlərinin necə qurulduğunu, onlar arasında hansı qarşılıqlı əlaqələrin yarandığını müəyyənləşdirmək üçün hüquq nəzəriyyəsi çərçivəsində cəmiyyətin siyasi sisteminin təhlil edilməsinə ciddi ehtiyac var. Bu təhlildə əsas yeri dövlətlə cəmiyyətin

siyasi sisteminin digər elementləri arasındakı qarşılıqlı münasibətlərin öyrənilməsi təşkil edir. Öz növbəsində politologiya siyasi hakimiyyət və dövlət, dövlətin funksiyaları və mexanizmi (aparatu), dövlət hakimiyyətinin formaları, siyasi rejim, qanunçuluq, hüquq qaydası suallarına dair hüquq nəzəriyyəsinin gəldiyi nəticələrdən və məlumatlardan istifadə edir.

İnsanın davranışına təsir etmənin spesifik forma və metodlarının tədqiqatını aparan hüquq nəzəriyyəsi, ictimai həyatın sosial-psixoloji tərəfləri ilə maraqlanmaya bilməz. Bundan əlavə, hüquqi dərk etmənin əsasları, bu əsasların insan təfəkkürünə, iradəsinə, davranışına təsirinin formalaşmasının öyrənilməsi sosial psixologiyanın nailiyyətlərinin qeydiyyatu aparılmadan mümkün deyildir.

Dövlət və hüququn demək olar ki, bütün əsas kateqoriyaları (hakimiyyət, subyektiv hüquq və hüquqi vəzifələr, intizam, qanunçuluq, bürokratizm, hüquq pozuntusu və s.), onların sosial-psixoloji tərəfləri öyrənilmədən dərinədən açıqlanması mümkün deyildir.

Hüquq ədəbiyyatlarında hüquq elmlərinin müxtəlif formalarda təsnifatına rast gəmək olar. Qeyd edilən bütün yanaşmaları ümumiləşdirərək hüquq elmləri sistemini üç əsas qrupa bölmək olar:

- nəzəri-tarixi hüquq elmləri (hüquq nəzəriyyəsi, hüququn fəlsəfəsi, Azərbaycanın hüquq tarixi, dövlət və hüquqi təlimlər və s.). Dövlət və hüququ bütöv bir tam kimi öyrənən nəzəri-tarixi hüquq elmləri dövlət və hüquq hadisələrinin ümumi qanunauyğunluqlarını üzə çıxarır.

- sahəvi hüquq elmləri (konstitusiyaya hüququ, mülki hüquq, inzibati hüquq, cinayət hüququ və s. hüquq elmləri). Bu qrupa daxil olan hüquq elmləri hüququn ayrı-ayrı sahələrini, həmin hüquq sahələrinin tənzimlədiyi ictimai münasibətləri öyrənir.

- xüsusi (tətbiqi, yardımçı) hüquq elmləri (kriminalistika, məhkəmə təbabəti, məhkəmə psixiatriyası, hüquqi statistika və s.). Bu qrupa daxil olan hüquq elmlərinin vasitəsi ilə müəyyən hüquqi məsələlərin həlli üçün hüquqla bağlı olmayan digər elm sahələrinin (texniki və dəqiq elmlərin, tibb elminin) nailiyyətlərindən istifadə olunur.

Hüquq elmlərinin ümumi təsnifatına əsasən "Hüquq nəzəriyyəsi" nəzəri-tarixi elmlər qrupuna aiddir. Fundamental siyasi-hüquqi elm olan "Hüquq nəzəriyyəsi" dövlət və hüquq haqqında ümumnəzəri biliklər sistemi kimi çıxış edir. Hüquq nəzəriyyəsi hüququn ayrıca bir sahəsini araşdıran elm deyil, o, dövlət və hüququ bütövlükdə və vəhdətdə öyrənir. Hüquq nəzəriyyəsi dövlət və hüququ bütöv bir tam kimi

öyrənməklə onların ən ümumi qanunauyğunluqlarını üzə çıxarır və həmin hadisələrlə bağlı ümumiləşdirici biliklər formalaşdırır.

Hüquq nəzəriyyəsi və hüquq tarixi elmlərinin nisbəti məsələsini qısaca təhlil edək. Hüquq nəzəriyyəsi və hüquq tarixi hüquq elmlərinin ümumi cəhəti ondadır ki, onlar dövlət və hüququ bütövlükdə götürürlər, dövlət və hüququn əvvəllər mövcud olmuş tiplərini öyrənirlər, dövlət və hüququn yaranmasının səbəblərini və onların inkişaf qanunauyğunluqlarını tədqiq edirlər. Hüquq nəzəriyyəsi və hüquq tarixi elmlərinin fərqi ondadır ki, hüquq tarixi konkret ölkələrin həyatının dövlət və hüquqi formalarının tarixi inkişaf prosesini xronoloji qaydada öyrənir, hüquq nəzəriyyəsi isə dövlət və hüququn tarixi inkişaf prosesini ümumiləşdirilmiş şəkildə öyrənir, bu prosesin (dövlət və hüququn yaranma qanunauyğunluqlarının, dövlət və hüququn mahiyyətinin, hüquqi nizamlaşma mexanizminin və s.) nəzəri ümumiləşdirməsini verir.

Qeyd etmək lazımdır ki, hüquq nəzəriyyəsi dövlət və hüquq hadisələrinin əsas ümumi qanunauyğunluqlarını bütövlükdə ictimai həyatın konkret hansı sahəsində olmasından asılı olmayaraq öyrənir. Sahəvi hüquq elmləri isə dövlət mexanizminin yalnız hissələrini, onun müəyyən orqanlarının (nümayəndəli, icraedici, məhkəmə), hüquq normalarının (hüquq sahələrinin) ayrı-ayrı qruplarını tədqiq edir. Bu zaman diqqət onların quruluş və funksiyalarının öyrənilməsinə, ictimai münasibətlərin konkret növünün hüquqi tənzimlənməsinin özünəməxsus xüsusiyyətlərinin təhlilinə yönəlir. Məsələn, inzibati hüquq elmi inzibati hüquq münasibətlərini, cinayət hüququ elmi cinayət hüquq münasibətlərini, konstitusiya hüququ elmi konstitusiya hüquq münasibətlərini öyrənir.

Hüquq nəzəriyyəsi sahəvi hüquq elmləri içərisində əriyib itmir və onları əvəz etmir, hər bir sahəvi hüquq elmi öz predmetinin qanunauyğunluqlarını və xüsusiyyətlərini tədqiq edir.

Sahəvi və tətbiqi (yardımçı) hüquq elmlərinə münasibətdə hüquq nəzəriyyəsi ümumnəzəri hüquq elmi kimi çıxış edir. Hüquq sahələrini öyrənən elmlər üçün hüquq nəzəriyyəsinin əhəmiyyəti onda ifadə olunur ki, o, hüquq elmləri sistemində metodoloji elmdir. Onun çıxardığı nəticələr, ümumnəzəri müddəalar sahəvi və tətbiqi (yardımçı) hüquq elmlərinin xüsusi məsələlərini həll etmək üçün əsas rol oynayır. Öz sahəvi nəzəriyyələrini yaradarkən, bu elmlər hüquq nəzəriyyəsinin metodoloji müddəalarına istinad edirlər.

Hüquq nəzəriyyəsi ilə sahəvi hüquq elmləri arasında ikitərəfli əlaqə, sıx qarşılıqlı təsir mövcuddur. Sahəvi elmlər də öz növbəsində hüquq

nəzəriyyəsi üçün böyük əhəmiyyətə malikdir. Onlar hüquq nəzəriyyəsini faktiki materiallarla təmin edir. Sahəvi hüquq elmlərinin nəticə və göstəriciləri daha dərin nəzəri ümumiləşdirmələrin, hüquq nəzəriyyəsinin bütövlükdə inkişafının mühüm amili kimi çıxış edir.